

**ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅԻ ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ Ք.Ա. VI-IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

Պատմահայր Հերոդոտոսը, անդրադառնալով Աքեմենյան Պարսկաստանի XVI սատրապությանը, գրում է. «Պարթևները, քորասմները, սոգդերը և արեյները վճարում էին երեք հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնվեցերորդ նահանգն էր»¹: Հերոդոտոսը տարբեր առիթներով մի քանի անգամ ևս հիշատակում է նշված ժողովուրդներին: Տեղեկությունում առաջինը հիշատակված պարթևների սկզբնական պատմության մասին մինչև քոչվոր պարսների ներխուժումը Պարթևք գրեթե ոչինչ հայտնի չէ²:

Պարթևները հիշատակվում են Հերոդոտոսի հետևյալ տեղեկությունում, որը, ելնելով քննության շահեկանությունից, մեջբերում ենք ամբողջությամբ. «Ասիայում կա մի դաշտավայր, բոլոր կողմերից լեռներով շրջապատված, իսկ այդ լեռներով անցնում են հինգ նեղ կիրճեր: Այս դաշտավայրը հնում պատկանել է քորասմներին և գտնվում է նույն քորասմների, հյուրկանների, պարթևների, սարանգների և թամանների սահմաններում: Պարսից իշխանության հաստատումից հետո այն արդեն պատկանում է (պարսից) արքային: Արդ, դաշտավայրը շրջափակող լեռից հոսում է մի մեծ գետ, որի անունն է Ակես: Այս գետը, բաժանված լինելով հինգ թևի, հնում յուրաքանչյուր թևով ոռոգում էր վերոհիշյալ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի երկիրը, քանի որ ամեն մի կիրճից մի թև էր հոսում: Բայց պարսից իշխանության տակ ընկնելուց հետո այդ երկրների վիճակը այսպիսին եղավ: Արքան լեռների այդ կիրճերը փակելով, յուրաքանչյուր կիրճում (ջրարգելակ) դռներ շինեց: Այս պատճառով էլ ջրի ելքը փակվեց և լեռներով շրջափակված դաշտավայրը դարձավ

¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, III, 93 (այսուհետև՝ Հերոդոտոս):

² Массон М., Некоторые новые данные по истории Парфии, Вестник древней истории, 1950, 3, с. 41 и след.; Фрай Р., Наследие Ирана, Москва, 1972, с. 79, 244.

լիճ, քանի որ դաշտավայր մտնող գետը ոչ մի ելք չուներ: Արդ, նրանք, ովքեր հնում օգտագործում էին այդ ջուրը (ոռոգման համար), այժմ դրանից զրկված լինելով, մեծ աղետի մեջ ընկան: Քանզի ծմանը աստված նրանց անծրև է պարգևում, ինչպես և մյուս մարդկանց, բայց նրանց ցանած կորեկը և քնջույթը ջրի կարիք ունեն ամռանը: Ու քանի որ նրանց ոչ մի ջուր չի տրվում, ապա նրանք իրենց կանանց հետ միասին գալիս են Պարսկաստան և, կանգնելով արքայի դռների առաջ, աղաղակում են ողբագին, մինչև որ արքան հրամայում է (ջրարգելակ) դռները բաց անել դեպի ջրի առավել կարիք ունեցողների կողմը: Երբ սրանց հողերը լիովին հագնում են, արքան հրամայում է բաց անել մյուս դռները նրանց համար, ովքեր արդեն այժմ մյուսներից ավելի (ջրի) կարիք ունեն: Ինչպես ես լսել և իմացել եմ (Հերոդոտոսը - Խ.Հ.), (ջրարգելակ) դռները բացելու համար (արքան), հարկերից բացի, մեծ գումարներ է վերցնում»³:

Այս տեղեկության վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ: Այսպես, որոշ ուսումնասիրողներ այս տեղեկությունը դիտել են որպես արիեստական ոռոգման մասին հաղորդում և Ակես գետը չեն նույնացրել որևէ գետի հետ, այն դեպքում, երբ Ակեսը նույնացվել է Օջոս, Օքսոս, Մուրղաբ, Հարիռուդ, Հիմենդ, Ամու-Դարյա գետերից որևէ մեկի հետ⁴: Ակեսը հիմնականում նույնացվել է Հարիռուդ գետին⁵:

Հերոդոտոսի տեղեկության մեջ կա աշխարհագրական խառնաշփոթ, ինչը պայմանավորված է Հերոդոտոսի ձեռք բերած բանավոր տեղեկությունների բազմազանությամբ: Անշուշտ, տեղեկության մեջ արտացոլվել են Աքեմենյանների ժամանակ իրականացված ոռոգման աշխատանքները, և նկատի ունենալով նշված ժողովուրդների բնակության տարածքները՝ անհնար է Ակես գետի նույնացումը մի որոշակի գետի հետ, որի ջրերից կօգտվեին այդ բոլոր ժողովուրդները: Հետևաբար, Հերոդոտոսի ամբողջ

³ Հերոդոտոս, III, 117:

⁴ Доватур А., Каллистов Д., Шишова И., Народы нашей страны в «Истории» Геродота, Москва, 1982, с. 201 (այսուհետև՝ Դ.Կ.Մ.).

⁵ Дьяконов И., История Мидии, Москва-Ленинград, 1956, с. 357; Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 65; Дьяконов М., Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961, с. 64.

տեղեկությունը պետք է քննել առանձին հատվածներով: Քորասմների, հյուրկանների, պարթևների, սարանգների և թամանների համատեղ հիշատակությունը ցույց է տալիս ոչ թե այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի բնակության տարածքն առանձին վերցրած, այլ Աքեմենյան երկու՝ XIV և XVI սատրապությունների ընդհանուր տարածքը⁶, հետևաբար Հերոդոտոսի հիշատակած դաշտավայրը համապատասխանում է Արեյային, որը Ստրաբոնը նկարագրում է որպես լեռներով շրջափակված դաշտավայր⁷: Արեյան վարչական առումով մտնում էր XVI սատրապության կազմի մեջ, որից հարավ գտնվում էին սարանգները և թամանները՝ XIV սատրապության կազմում⁸: Այսպիսի նույնացման դեպքում էլ Ակես գետը համապատասխանում է Արիոս գետին՝ ներկայիս Հարիռուդին, որը հոսում է Արեյայով⁹: Տեղեկության սկզբնամասում քորասմների առանձին հիշատակությունը սրանց կապում է ոչ թե Օքսոսի ստորին հոսանքի շրջանի հետ, ինչն արդեն մյուս ժողովուրդների հիշատակության պարագայում չի տեղավորվում տեղեկության շարունակության ընդհանուր տրամաբանության մեջ, այլ պարթևներից դեպի արևելք՝ Ք.ա. VI դ. վերջին զբաղեցնելով Թուրքմենահորասանական լեռների արևելյան մասը և Թաջանդ-Հարիռուդի հովիտը¹⁰: Այս վերջին հանգամանքը նույնպես հետազոտողների շրջանում տարակարծությունների տեղիք է տվել: Ուսումնասիրողների մեծ մասը, հենվելով Հերոդոտոսի III, 117 տեղեկության վրա, ենթադրում է Խորեզմի գլխավորությամբ մինչաքեմենյան խոշոր պետական կազմավորման գոյության մասին, որի կենտրոնը գտնվել է Խորեզմի օազիսում, և այդ թագավորության տիրապետությունը

⁶ Անշուշտ, հյուրկանների ներառումը XVI սատրապության կազմի մեջ Դարեհի վարչական վերափոխումներից հետո հնարավոր՝ չէ, չնայած մինչև Դարեհի զահակալումը Պարթևքը և Վրկանը կազմել են մեկ սատրապություն:

⁷ Страбон, География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. Стратановского, Ленинград, 1964, XI, 10, 1. Сմ. Пяньков И., Хорасмии Гекатея Милетского, Вестник древней истории, 1972, 2, с. 11.

⁸ Հերոդոտոս, III, 93:

⁹ The Geography of Strabo, with an English translation by H.L. Jones, vol. V, Cambridge-Massachusetts-London, 1969, XI, X, 1; 5; XI, 5.

¹⁰ Пяньков И., Хорасмии Гекатея Милетского, с. 10.

տարածվել է XVI սատրապության մեջ մտնող ժողովուրդների վրա¹¹: Սակայն Խորեզմի միավորման հիմնական կենտրոնները ավելի շուտ եղել են պարթևներից դեպի արևելք ընկած տնտեսապես զարգացած Մերվի և, հնարավոր է, Հերաթի շրջանները, որտեղից էլ պարսիկների ճնշման տակ քորասմները աստիճանաբար շարժվում են Ամու-Դարյայի ստորին հոսանքի շրջան՝ ներկայիս Խորեզմի օազիս¹²: Խորեզմը նվաճվում է Կյուրոսի կողմից Ք.ա. 545-539 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում¹³:

Յ. Մարկվարտը, որին հետևել են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, Խորեզմին նույնացնում էր, այսպես կոչված, «իրանական (արիական) տարածությունը» *Airyanəm vaējah*¹⁴, որը հիշատակվում է «Ավեստայում»՝ որպես իրանական (արիական) ցեղերի բնակության վաղ շրջան¹⁵: Սակայն այդ բնակության շրջանի հետ նույնանում է ոչ թե բուն, այլ Մեծ Խորեզմը¹⁶:

Խորասմներին պարթևներից արևելք և Խորասմը քաղաքը հիշատակում է Հեկատեոս Միլեթացին¹⁷: Խորասմներին խորոմներ-խորամներ անունով հիշատակում է Կտեսիասը¹⁸, իսկ Ստրաբոնը

¹¹ Д.К.Ш., с. 199; Таиров А., Кочевники Арало-Каспия и Хорезм в V-IV вв. до н. э., Вестник Челябинского государственного университета, 2005, т. 10, 1, с. 53-63. Ուսումնասիրողը խորասմներին համարում է սակեր (անդ., էջ 53):

¹² Д.К.Ш., с. 199. St'u նաև Пьянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н.э., Вестник древней истории, 1965, 2, с. 42. Հմմտ. Frye R., The History of Ancient Iran, München, 1983, pp. 18, 112; նույնի, The Heritage of Central Asia, Princeton, 1998, p. 85.

¹³ Дандамаев М.А., Иран при первых Ахеменидах, Москва, 1963, с. 106. Խորեզմի նվաճումը դնում են նաև Ք.ա. 539-530 թթ. միջև, այսինքն Բաբելոնի անկումից հետո (տե՛ս, օրինակ, Массон В., Древнеземледельческая культура Маргианы, Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 73, Москва-Ленинград, 1959, с. 137):

¹⁴ Frye R., The History of Ancient Iran, p. 61.

¹⁵ Marquart J., *Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin, 1901, S. 155. St'u նաև՝ History of Civilizations of Central Asia, ed. J. Harmatta, vol. II, Paris, 1996, p. 42.

¹⁶ Гафуров В., Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история, Москва, 1972, с. 37 и след.

¹⁷ Müller C., *Fragmenta historicorum graecorum*, vol. I, Parisiis, 1841, fr. 173, p. 12.

¹⁸ Пьянков И., Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия (текст, перевод, примечания), Душанбе, 1975, с. 49, 93.

խորասմներին հիշատակում է որպես մասսագետների և սակերի ցեղերից մեկը¹⁹:

Վերը կատարված քննությունը թույլ է տալիս համաձայնվել նաև Ի. Պյանկովի հետևյալ դիտարկման հետ: Վիթսարի տարածք ընդգրկած XVI սատրապության վճարած հարկը տարեկան կազմել է երեք հարյուր տաղանդ, այն դեպքում, երբ գրեթե նման տարածք ունեցող XIV սատրապությունը վճարել է վեց հարյուր տաղանդ հարկ²⁰: Հնարավոր է, որ XVI սատրապության ժողովուրդները բացի ամենամյա հարկից Աքեմենյան արքունիքին վճարել են նաև առանձին հարկ՝ օգտվելով ոռոգման համակարգից²¹: Համենայն դեպս, XVI սատրապության մեջ մտած Սոգդիանան և Խորեզմը, ըստ *DSf* արձանագրության, այլ պարտավորություններ ևս ունեցել են Աքեմենյանների հանդեպ և պալատական շինարարության համար տրամադրել են համապատասխանաբար լաջվարդ, սարդիոն և փիրուզ²²:

Հերոդոտոսի կողմից Սոգդի ներառումը Պարթևքի, Խորեզմի և Արեյայի հետ XVI սատրապության կազմում մասնագիտական գրականության մեջ տարակարծությունների տեղիք է տվել՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նշված երկրները հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են որպես առանձին սատրապություններ²³: Սակայն նկատենք, որ հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված հպատակ երկրները չեն ներկայացնում Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման համակարգը²⁴: Ուսումնասիրողների կարծիքով, Սոգդը միշտ էլ կապված է եղել Բակտրիայի հետ և

¹⁹ Strabo, XI, 8, 8. Խորեզմ անվան բացատրությունները՝ «արևային երկիր», «լավ երկիր» և այլն, բավարար չեն (տե՛ս Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 72):

²⁰ Հերոդոտոս, III, 93:

²¹ Пьянков И., Хорасмии Гекатея Милетского, с. 12.

²² Kent R., Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon. 2nd ed., New Haven, 1953, p. 144.

²³ Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968, p. 298; Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 346: Массон В., Древнеземледельческая культура Маргианы, с. 148; История таджикского народа, т. I, Москва, 1963, с. 203 (այսուհետև՝ ИТН):

²⁴ Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Երևան, 2010, էջ 7-8:

Մարգիանայի հետ մտել է բակտրիական միավորման մեջ²⁵: Ըստ էության, այս կարծիքը հիմնված է Բեհիսթունի արձանագրության այն տեղեկության վրա, համաձայն որի Մարգիանան մտել է Բակտրիայի սատրապության կազմի մեջ²⁶: Հետևաբար, եթե նկատի ունենանք, որ Պարթևքի և Սոգդի միջև ընկած Մարգիանան մտել է Բակտրիայի սատրապության մեջ, ապա Մարգիանայից հյուսիս-արևելք ընկած Սոգդի գտնվելը Բակտրիայի սատրապության կազմի մեջ հավանական է: Այսպիսի կացությունը հնարավոր էր մինչև Դարեհ Ա-ի կողմից կատարված համապետական վարչական վերափոխումները: Սակայն Հերոդոտոսի մոտ պահպանված սատրապությունների ցուցակի ուսումնասիրությունը բացահայտում է վարչական նոր իրողությունների հաստատումը Աքեմենյան պետությունում: Ամենայն հավանականությամբ ապստամբությունների ճնշումից և վարչաքաղաքական վերափոխումներից հետո վիթխարի մարդկային կորուստներ կրած Մարգիանան²⁷ ներառվում է XVI սատրապության կազմում, քանի որ միայն այս դեպքում տրամաբանական կլինի պարթևների, քորասմների, սոգդերի և արեյների համատեղ հիշատակությունը մեկ սատրապության մեջ, ընդ որում Բակտրիայի սատրապությունն էլ Մարգիանայի փոխարեն ստանում է Այգերի երկիրը²⁸:

Ի. Դյակոնովի կարծիքով, XVI սատրապությունը համընկել է հին Խորեզմի պետության և նրանից կախյալ տարածքների հետ, կամ էլ Դարեհ Ա-ի օրոք սատրապության կառավարումը հանձնված է եղել Դարեհ Ա-ի հորը՝ Վշտասպին, որը Բեհիսթունի արձանագրությունում հիշատակվում է որպես Պարթևքի սատրապ²⁹: Այս կապակցությամբ նկատենք, որ ելնելով Բեհիսթունի արձանագրության տվյալներից՝ Վշտասպը Դարեհի դեմ ուղղված ապստամբությունների ժամանակ ոչ

²⁵ Бартольд В., Сочинения, т. III, Москва, 1965, с. 25; Массон В., նշվ. աշխ., էջ 149; ИТН, с. 159.

²⁶ «Դարեհ Վշտասպի Բիսթունյան արձանագրությունը» (թարգմ. քննարկ, առաջարկ և ծանոթ. Գ. Նալբանդյանի), Երևան, 1964, էջ 18: Kent R., նշվ. աշխ., էջ 127:

²⁷ Дандамаев М., Иран при первых Ахеменидах, с. 224.

²⁸ Հերոդոտոս, III, 92:

²⁹ Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 348, 438:

միայն Պարթևքի, այլ նաև Վրկանի սատրապն էր³⁰: Ապստամբությունների ճնշումից և Դարեոս Ա-ի վարչաքաղաքական վերափոխումներից հետո Պարթևքը և Վրկանը ներառվում են առանձին՝ առաջինը՝ XVI, իսկ երկրորդը, նկատի ունենալով կասպ-վրկան նույնացումը, XI սատրապությունների մեջ³¹: Հնարավոր է, որ XVI սատրապության ձևավորումից հետո Վշտասպը նշանակվում է այդ ընդարձակ վարչական միավորի սատրապ, կամ էլ սատրապության ղեկավարումը հանձնվում է Աքեմենյան տոհմի ներկայացուցիչներին:

Սոգդը կամ Սոգդիանան, հավանաբար, ըստ Ի. Դյակոնովի, մտել է Մարաստանի տերության կազմի մեջ³²: Կյուրոսի կողմից Սոգդի նվաճման մասին վկայում է Սոգդիանայի հյուսիսային սահմանների մոտ Կյուրոպոլիս քաղաքի հիմնադրումը³³: Համաձայն հին աղբյուրների՝ Սոգդիանայի մայրաքաղաքն էր Մարականդան՝ ներկայիս Սամարղանդը³⁴:

Սոգդերը մասնագիտական գրականության մեջ համարվել են սակերի ցեղերից մեկը, որը վաղ անցավ նստակեցության: Այս տեսանկյունից սակեր և Սոգդ (հին պարսկ. *Sugda*, ավեստ. *Suyda*) անվանումները ստուգաբանորեն համադրվել են, ինչը չի ընդունվել Ի. Դյակոնովի կողմից³⁵: Ջ. Հարմատտան սոգդերի անունը բացատրում է *"burnt with fire"*, այսինքն՝ «մաքրված, մաքուր, սուր» և կապում

³⁰ «Դարեոս Վշտասպի Բիսթունյան արձանագրությունը», էջ 17-18: Kent R., նշվ. աշխ., էջ 124, 127; Խորիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 11:

³¹ Տե՛ս Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XI և XV սատրապությունների տեղադրության շուրջ, Լրագրեր հասարակական գիտությունների, 2006, 1, էջ 147-157:

³² Дьяконов И.М., նշվ. աշխ., էջ 349, 358:

³³ Arrian, *Anabasis Alexandri*, with an English translation by E. Iliff Robson, vol. I-II, Cambridge-Massachusetts-London, 1958-1961, IV, 3; Страбон, XI, 11, 4; Rufus Curtius Quintus, *History of Alexander*, with an English transl. by John C. Rolfe, vol. I-II, Cambridge-Massachusetts-London, 1956 (Loeb Classical Library), VII, VI, 16, 19-20.

³⁴ Пьянков И., Мараканды, Вестник древней истории, 1970, 1, с. 35; Д.К.Ш., с. 197. Մարականդայի մասին հին աղբյուրների տեղեկությունները տե՛ս Пьянков И., Древний Самарканд (Мараканды) в известиях античных авторов, Душанбе, 1972, с. 10-20.

³⁵ Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 244: Արիանտը հիշատակում է սոգդեր անունով հնդկական մի ցեղ (տե՛ս Արիանտ, Ալեքսանդրի արշավանքը, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987, էջ 222):

կրակի մինչգրադաշտական պաշտամունքի հետ³⁶, հետևաբար *Sugda* նշանակել է «Սրբազան երկիր»³⁷: Սոգդերի լեզուն մտել է իրանական լեզվաընտանիքի մեջ³⁸:

Աշխարհագրական առումով սոգդերը բնակվել են Բուխարայի, Սամարղանդի օազիսներում և, հավանաբար, զբաղեցրել Ֆերգանայի բերրի դաշտի որոշ մասը և այլ հարակից տարածքներ: Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից սկսած կարելի է խոսել սոգդերի համայնքների մասին արևելքում, ընդհուպ մինչև Չինաստան³⁹:

Ինչ վերաբերում է արեյներին (հին պարսկ. *Haraiva*)⁴⁰, ապա սրանց բնակության հիմնական տարածքը համապատասխանում է Թաջանդ-Հարիռուդ գետի հովտին, Հերաթի շրջանին, որը նվաճվել էր Մարաստանի կողմից⁴¹: Հարիռուդ գետը Ստրաբոնը և Պտղոմեոսը անվանում են *Arios* և *Areias*⁴², իսկ երկիրն էլ՝ *Aria* և *Areia*: Հավանաբար, հին հեղինակները գետանունը և երկրանունը շփոթել են «արիացի» տերմինի հետ: Ռ. Ֆրայի կարծիքով, Հերաթի տարածքում է տեղի ունեցել արիացիների հիմնական բաժանումը՝ մի մասը շարժվել է Հնդկաստան, մյուս մասը՝ արևմուտք: Շարունակելով միտքը՝ ուսումնասիրողը եզրակացնում է, որ «արևելքի պարսիկները» կենտրոնացել են հենց Հերաթի շրջանում կամ էլ վերջինիս բնակչությունը իրեն համարել է «արիացիներ»՝ իրանական (և գրադաշտական) ավանդությունում հենվելով իրենց երկրի նշանակության վրա: Սակայն Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից հետո Արիա անվանումը էրատոսթենեսի մոտ⁴³

³⁶ Harmatta J., The Origin of the Name Σόγδοι, Acta classica Universitatis Debrensis, 1977, XIII, p. 6.

³⁷ Szemerényi O., Four Iranian ethnic names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka, Wien, 1980, p. 46.

³⁸ History of Civilizations of Central Asia, p. 47.

³⁹ Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 72:

⁴⁰ Ըստ Ե. Հերցֆելդի՝ արեյներն առաջին անգամ հիշատակվում են Սարգոնի «Տարեգրություններ»-ում՝ "Aribi of the rising sun" (տե՛ս Herzfeld E., նշվ. աշխ., էջ 330):

⁴¹ Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 358:

⁴² Claudii Ptolemaei Geographia, ed. C.F.A. Noebbe, t. II, Lipsiae, 1845, VI, 17, 2. Հմմտ. Արիանոս, էջ 137: Գետի անունը մեկնաբանվում է «հոսող» (տե՛ս Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 80):

⁴³ Страбон, XV, II, 8.

առաջին անգամ դառնում է Արիանա, որը պարթևական շրջանում լայն ընկալմամբ՝ *Aryānšahr* «արիացիների թագավորություն» ընդգրկում էր ամբողջ արևելյան Իրանը, բացառությամբ Բակտրիայի ու հյուսիսային տարածքների, և համապատասխանում Պարթևական թագավորությանը⁴⁴:

XVI սատրապության վարչական կացության մասին կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Հերոդոտոսի հետևյալ հաղորդումը: Հույն պատմիչը, նկարագրելով Քսերքսեսի Հելլադա արշավող բանակի կազմը, գրում է. «Արիները զինված էին մեդական աղեղներով. նրանց մնացած հանդերձանքը բակտրիացիների նման էր: Արիներին առաջնորդում էր Հյուդառնեսի որդի Սիսամնեսը: Պարթևները, ջորասմները, սոգդերը, գանդարները և դադիկները արշավել էին բակտրիացիների նման հանդերձանք ունենալով: Նրանց առաջնորդում էին հետևյալները: Պարթևներին և ջորասմներին՝ Փառնակեսի որդի Արտաբազոսը. սոգդերին՝ Արտայոսի որդի Ազանեսը. գանդարներին և դադիկներին՝ Արտաբանոսի որդի Արտյուսիփոսը»⁴⁵: Տվյալ տեղեկության մեջ հիշատակված ժողովուրդները, բացառությամբ արիների կամ արեյների մեդական աղեղների, հանդես են գալիս բակտրիական սպառազինությամբ: Սակայն տեղեկության ուշադիր քննությունը բացահայտում է մի շարք կարևոր իրողություններ:

Քսերքսեսի բանակի նկարագրությունն իր նշանակությամբ համեմատվում է սատրապությունների հերոդոտոսյան ցուցակի հետ և ներկայացնում է Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանման համակարգը Քսերքսեսի գահակալության ժամանակ: Օրինակ, XVI սատրապության կազմը Քսերքսեսի գահակալության ժամանակ ենթարկվել է փոփոխությունների: Արիների կամ արեյների և սոգդերի առանձին հրամանատարությունների տակ հիշատակվելը ցույց է տալիս, որ Դարեհի ժամանակ ձևավորված XVI սատրապության էթնիկական կազմը ենթարկվել է վերափոփոխությունների, և

⁴⁴ Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 80-81: Արիանան ընդգրկում էր Միջագետքի և Հնդկաստանի միջև ընկած տարածքը (տե՛ս Roller D.W., Eratosthenes' Geography, Princeton and Oxford, 2010, pp. 181, 226):

⁴⁵ Հերոդոտոս, VII, 66:

տարածքն էլ կրճատվել է: XVI սատրապության կազմում, փաստորեն, դատելով պարսկական բանակի էթնիկական կազմի նկարագրությունից, շարունակում էին մնալ քորասմները և պարթևները: Աշխարհագրական առումով Սոգդի առանձին սատրապություն լինելը միանգամայն հավանական է, իսկ Արեյան թերևս միավորվել է Մարգիանայի հետ, չնայած վերջինս կարող էր ներառված լինել նաև Բակտրիայի սատրապության մեջ: Սակայն առավել հավանական է, որ Արեյան և Մարգիանան միավորված են եղել մեկ սատրապության մեջ⁴⁶:

XVI սատրապության վարչական նոր փոփոխությունների մասին վկայում են Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները նկարագրող հին հեղինակները: Ըստ Արիանոսի՝ Գավգամելայի ճակատամարտին ներկայացած սոգդերը բակտրիացիների հետ միասին միևնույն սատրապության մեջ են⁴⁷, Արեյան առանձին սատրապություն է, իսկ պարթևները վրկանների և տապուրների հետ ներկայանում են առանձին սատրապի՝ Թրատաթերնի իշխանության տակ⁴⁸: Վրկանը և Պարթևստանը՝ որպես մեկ սատրապություն⁴⁹, ինչպես նաև Արեյան⁵⁰, հիշատակվում են Արիանոսի այլ տեղեկություններում ևս⁵¹: Արիանոսը

⁴⁶ Հմմտ. Frye R., The History of Ancient Iran, p. 112.

⁴⁷ Frye R., The Heritage of Central Asia, p. 99.

⁴⁸ Արիանոս, էջ 97: Ռուփոսը սոգդերին և պարթևներին հիշատակում է առանձին, ինչը կապված է մարտադաշտում նրանց զբաղեցրած դիրքով (տե՛ս Ռուփոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987, էջ 350-351):

⁴⁹ Տե՛ս նաև Страбон, XI, IX, 1.

⁵⁰ Արիանոս, էջ 118, 121: Տե՛ս նաև Ռուփոս, էջ 422, 454: Մի տեղում Արիանոսը արիացիներին և սարանգներին հիշատակում է միևնույն սատրապության մեջ (տե՛ս Արիանոս, էջ 236): Չբացառելով նման սատրապության գոյությունը՝ կարելի է նաև ենթադրել, որ արիացիների փոխարեն պետք է նշված լինեին արաքոսիացիները (անդ., էջ 114):

⁵¹ Արիանոս, էջ 116, 118, 121, 124, 137, 152, 193, 236: Տապուրներն ունեին առանձին սատրապ (անդ., էջ 118-119), որի իշխանությունը տարածվում էր հերոդոտյան XI սատրապության նախկին տարածքի մի մասի վրա: Ավելի ուշ Ալեքսանդրը տապուրներին, մարդերին և Վրկանը միավորում է, ըստ էության Պարթևստանի հետ, մեկ սատրապության մեջ (տե՛ս Ռուփոս, էջ 498): Ռուփոսը հիշատակում է Վրկանի սատրապ Մանապին (անդ., էջ 416): Ռուփոսի համար անկախ վարչական բաժանումից յուրաքանչյուր երկիր թերևս մի սատրապություն էր, կամ էլ Ալեքսանդրը արշավանքների

հիշատակում է Արեյայի Սուսիա քաղաքը և նստավայր Արտակոնանան⁵²: Ստրաբոնը Արեյան և Դրանգիանան՝ սարանգների երկիրը, համարում է մեկ սատրապություն, ընդ որում՝ հույն հեղինակի համար Արեյան բուն երկրի անվանումն է, իսկ Արիանան օգտագործում է իր ժամանակների համար՝ նկատի ունենալով արևելյան Իրանի ընդարձակ տարածքները⁵³: Ինչ վերաբերում է խորասմներին, ապա սրանց Արիանոսը կապում է արդեն Ամու-Դարյայի ստորին հոսանքի շրջանի հետ⁵⁴:

Սոգդերը, դատելով Ռուփոսի տեղեկություններից, Աքեմենյան Պարսկաստանի մայրամուտին բակտրիացիների հետ միավորված են եղել միևնույն սատրապության մեջ⁵⁵, և ավելի ուշ Ալեքսանդրը Սոգդիանան դարձնում է առանձին սատրապություն⁵⁶, որը պահպանվում է նաև Ալեքսանդրի մահից հետո⁵⁷: Արիանոսը հիշատակում է նաև Նավթակի երկիրը՝ ներկայիս Շահիրսաբզը⁵⁸, որը մտնում էր Սոգդիանայի մեջ⁵⁹:

Այժմ քննենք Բակտրիայի վարչաքաղաքական բաժանման վերաբերյալ հին աղբյուրների տեղեկությունները: Մասնագիտական գրականության մեջ կան կարծիքներ, ըստ որոնց՝ մինչև Աքեմենյանների կողմից նվաճվելը գոյություն է ունեցել Հին Բակտրիական թագավորությունը, և պատահական չէ, որ զրադաշտական ավանդույթում հիշատակվում է բակտրիական թագավոր Վշտասպը՝ Ջարատուշտրայի հովանավորը: Սակայն Հին Բակտրիական թագավորության գոյության մասին հարցը մնում է վիճելի⁶⁰:

ժամանակ, ելնելով պահի թելադրանքից, կատարում էր ժամանակավոր վարչական վերաձևումներ:

⁵² Արիանոս, էջ 120-121:

⁵³ Страбон, II, V, 32; XI, X, 1.

⁵⁴ Արիանոս, էջ 149, 176: Տե՛ս նաև Ռուփոս, էջ 457, 487:

⁵⁵ Ռուփոս, էջ 457, 459: Հմմտ. Страбон, XI, VIII, 8.

⁵⁶ Արիանոս, էջ 149:

⁵⁷ Ռուփոս, էջ 596:

⁵⁸ Пьянков И. В., Мараканды, с. 37.

⁵⁹ Արիանոս, էջ 125, 152:

⁶⁰ Տե՛ս Дандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, с. 29-30; Frye R., The Heritage of Central Asia, p. 68.

Բակտրիան և սակերը արևելյան Իրանի և Միջին Ասիայի հետ նվաճվել էին դեռևս Կյուրոսի կողմից Ք.ա. 545 և 539 թթ. միջև⁶¹: Պլինիոս Ավագը հաղորդում է, որ Կյուրոսը ավերում է Կապիշա քաղաքը, որը գտնվել է, հավանաբար, ներկայիս Քարուլից հյուսիս⁶²: Արիանոսը հայտնում է, որ Կյուրոսը հարձակվել է հնդիկների վրա, որոնք հավանաբար գանդարիներն են, իսկ արիասպների ցեղն էլ՝ Դրանգիանայի հարավային սահմանի մոտ, օգնում է Կյուրոսին սկյութների դեմ արշավանալու⁶³: Ամենահին տեղեկությունը Բակտրիայի մասին պահանվել է Էսքյուլեսի «Պարսիկներ» ստեղծագործությունում, որտեղ նշվում է Քսերքսեսի հունական արշավանքին բակտրիացիների մասնակցության մասին⁶⁴:

Բակտրիայի և բակտրիացիների մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Հերոդոտոսը: Պատմահայրը, ներկայացնելով Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապությունների ցուցակը, Բակտրիայի մասին գրում է. «Բակտրիացիներից մինչև Ալգերի (երկիրը բնակվողները) վճարում էին երեք հարյուր տաղանդ հարկ. սա էլ տասներկուերորդ նահանգն էր»⁶⁵: Բակտրիան և բակտրիացիները տարբեր աղիթներով մի քանի անգամ ևս հիշատակվում են Հերոդոտոսի կողմից:

Այսպես, հույն պատմիչը գրում է, որ Կրեսոսին հաղթելուց և գերեվարելուց հետո Կյուրոսին «դեռ խանգարում էին Բաբելոնը և՛ բակտրիական ազգը, և՛ սակերը, և՛ եգիպտացիները: Սրանց դեմ էլ նա

⁶¹ Дандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, с. 28.

⁶² Pliny, Natural History, vol. II, with an English translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts-London, 1947, VI, 92. Дандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, с. 27.

⁶³ Արիանոս, էջ 123, 232: Կյուրոսը Սոգդիանայում՝ մասսագետների դեմ, հիմնադրում է Կյուրոպոլիս կամ Կյուրեսխատա քաղաքը, որը կործանում են մակեդոնացիները (տե՛ս Դандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, с. 52-53; Ammianus Marcellinus, with an English translation by J.C. Rolfe, vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, 1972, XXIII, 6, 59; Արիանոս, էջ 130-131): Հմմտ. Frye R., The History of Ancient Iran, p. 94.

⁶⁴ St'у Попов А., Греко-бактрийское царство, С.-Петербург, 2008, с. 31, 34.

⁶⁵ Հերոդոտոս, III, 92: St'у նաև Herodotus (with an English translation by A.D. Godley), vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, 1957, III, 93, p. 121.

մտադիր էր անձամբ արշավելու...»⁶⁶: Ինչպես նշում են ուսումնասիրողները, Հերոդոտոսը Բակտրիան հիշատակում է Մերձավոր Արևելքի կարևորագույն պետությունների հետ միևնույն շարքում, որոնք խոչընդոտում էին Կյուրոսի կողմից համաշխարհային կայսրության ստեղծմանը⁶⁷:

Քսերքսեսի Հելլադա արշավող բանակի կազմում Հերոդոտոսը բակտրիացիներին հիշատակում է երկու խումբ սակերի հետ՝ «սրածայր բարձր գդակավոր» և ամյուրգյան, միևնույն հրամանատարության տակ⁶⁸: Ընդ որում, հաջորդ տեղեկությունից պարզվում է, որ արիները, պարթևները, քորասմները, սոգդերը, գանդարները և դադիկները արշավել էին բակտրիացիների նման հանդերձանք ունենալով⁶⁹, ինչը ցույց է տալիս կայսրության մեջ բակտրիացիների զբաղեցրած առաջնակարգ դերի մասին: Բակտրիացիները արշավանքին տրամադրել էին հեծյալներ⁷⁰: Թեսսալիայում գտնվելու ժամանակ բակտրիացի զինվորները հիշատակվում են սակերի և հնդիկների միջև, իսկ Պլատեայի ճակատամարտում բակտրիացիներից հետո հիշատակվում են հնդիկները և սակերը⁷¹, որոնք աշխարհագրական առումով ևս Բակտրիայի հարևաններն էին: Հերոդոտոսը բակտրիացիներին և սակերին կողք կողքի հիշատակում է նաև այլ տեղեկությունում՝ խոսելով Բակտրիայի սատրապ Մասիստեսի մասին, որը Քսերքսեսի եղբայրն էր⁷²: Հերոդոտոսի մեկ այլ հաղորդումից էլ պարզվում է, որ գերեվարված բարկացիներին պարսիկները Եգիպտոսից տանում և վերաբնակեցնում են Բակտրիայի գյուղերից մեկում, որը կոչվում էր Բարկա⁷³:

⁶⁶ Հերոդոտոս, I, 153: Քսենոփոնը գրում է, որ Կյուրոսը նվաճում է բակտրիացիներին (տե՛ս Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2000, էջ 5):

⁶⁷ Дьяконов М., Сложение классового общества в Северной Бактрии, Советская археология, 1954, XIX, с. 125; ИТН, с. 156 и след.; Гафуров В., Таджики, с. 37 и след.

⁶⁸ Հերոդոտոս, VII, 64:

⁶⁹ Անդ., VII, 66:

⁷⁰ Անդ., VII, 86:

⁷¹ Անդ., VIII, 113; IX, 31:

⁷² Անդ., IX, 111; 113: Տե՛ս նաև Геродот, История в девяти книгах, пер. и прим. Г. Стратановского, Ленинград, 1972, IX, 113.

⁷³ Անդ., IV, 204: Հմմտ. անդ., VI, 9 (հոնիացիներին պարսիկները սպառնում են Բակտրիա գերեվարությամբ): Տե՛ս նաև Тревер К., Памятники греко-бактрийского искусства, Москва-Ленинград, 1940, с. 4.

Բակտրիան հիշատակվում է նաև հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում: Բեհիսթունի արձանագրությունում Դարեհ Ա-ին հպատակ երկրների շարքում Խորեզմից հետո հիշատակվում է Բակտրիան, որին հաջորդում են Սոգդը, Գանդարան, Սական⁷⁴: Նույն արձանագրությունում խոսվում է նաև Մարգիանայում բռնկված ապստամբության մասին, որը դաժանաբար ճնշում է Բակտրիայի հավատարիմ սատրապ Դադարշիշը: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո Դարեհ Ա-ն հայտարարում է, որ այդ է իր կատարածը Բակտրիայում⁷⁵, ինչը նշանակում է, որ Մարգիանան մինչև Դարեհ Ա-ի վարչական վերափոխումները մտել է Բակտրիայի սատրապության կազմի մեջ⁷⁶: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ՝ Մարգիանայի՝ Բակտրիայի կազմում լինելու մասին հաղորդում է նաև Ռուփոսը⁷⁷: Հին պարսկական մյուս սեպագիր արձանագրություններում Բակտրիան հիմնականում հիշատակվում է Արեյայի և Սոգդիանայի միջև⁷⁸: Արձանագրություններից պարզվում է նաև, որ Բակտրիան Աքեմենյաններին պալատական շինարարության համար տրամադրել է նաև ոսկի⁷⁹:

Բակտրիան և բակտրիացիները աղբյուրներում գրեթե միշտ հիշատակվում են հնդիկների, սոգդերի և սակերի հետ միասին կամ հարևանությամբ: Օրինակ, Գավգամելայի ճակատամարտում բակտրիացիները, սոգդերը, հնդիկները և Դարեհ Գ-ի անմիջական

⁷⁴ Տե՛ս «Դարեհ Վշտասպի Բիսթունյան արձանագրությունը», էջ 8:

⁷⁵ Անդ., էջ 18:

⁷⁶ Դատելով Բեհիսթունի արձանագրությունից՝ Ֆրադայի՝ Մարգիանայի թագավոր հռչակվելը (տե՛ս Kent R., նշվ. աշխ., էջ 127, 131) խոսում է այն մասին, որ մինչև Աքեմենյանների կողմից նվաճվելը Մարգիանան թերևս թագավորություն է եղել, որը վերացնում են պարսիկները: Մ. Դյակոնովը Բեհիսթունի արձանագրությունում ընդունում է ոչ թե թագավոր, այլ առաջնորդ ընթերցումը, ինչը, նրա կարծիքով, վկայում է այն մասին, որ մարգիանացիները չեն իմացել թագավորական ավանդույթների մասին (տե՛ս Дьяконов М., Очерк истории древнего Ирана, с. 75): Մենք հավկած ենք այն կարծիքին, որ գոնե Դարեհ Ա-ի դեմ ուղղված ապստամբությունների ժամանակ Ֆրադան կարող էր իրեն թագավոր հռչակել:

⁷⁷ Ռուփոս, էջ 482:

⁷⁸ Kent R., նշվ. աշխ., էջ 136, 138, 141, 145, 151, 156:

⁷⁹ Անդ., էջ 144: Բակտրիական ոսկու և արծաթի մասին հաղորդում է նաև Կոնստանդին: Տե՛ս նաև Пьянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 41-42. Հմմտ. Тревер К., Памятники греко-бактрийского искусства, с. 10.

դաշնակիցներ սակերը միավորված են Բակտրիայի սատրապ Բեսի հրամանատարության տակ⁸⁰: Տեղեկությունը խոսում է այն մասին, որ Բեսի սատրապական իշխանությունը տարածվել է նաև սոգդերի և հնդիկների (հավանաբար, Արիանոսը նկատի ունի գանդարիներին⁸¹ ու դադիկներին) վրա: Բակտրիայի սատրապ Բեսի իշխանությունն, իրոք, տարածվել է Սոգդիանայի վրա, ինչի մասին գրում է Արիանոսը⁸²: Ռուփոսի տեղեկություններից նույնպես կարելի է ենթադրել, որ Թանախ-Սիր-Դարյան կազմել է Բակտրիայի սատրապության հյուսիսային սահմանը⁸³: Անշուշտ, Բեսը Դարեհ Գ-ի պետության մեջ ունեցել է բացառիկ դիրք, և պատահական չէ, որ հենց նա էլ սպանում է Դարեհին և հռչակվում Ասիայի արքա՝ Արտաքսերքսես անվամբ⁸⁴: Բեսի այս նկրտումները պայմանավորված էին այն կարևոր հանգամանքով, որ Բակտրիան ռազմական և տնտեսական առումով հզոր սատրապություն էր⁸⁵, որտեղ կային խոշոր քաղաքներ. Դրապսակ, Ահորն, մայրաքաղաք Բակտրան, որն իր անունը ստացել է Բակտր գետի անվանումից, Զարիասպ, ավելի ուշ արդեն Ալեքսանդրի հիմնադրած Ալեքսանդրիան⁸⁶:

⁸⁰ Արիանոս, էջ 97: Հմմտ. անդ., էջ 169: Ստրաբոնը հայտնում է, որ սակերը նվաճել են Բակտրիանան (տե՛ս Տրաբոն, XI, 8, 4):

⁸¹ Վարչական առումով Գանդարան սկզբում Բակտրիայի հետ կազմել է մեկ սատրապություն (տե՛ս Дандамаев М., Луконин В., Культура и экономика древнего Ирана, Москва, 1980, с. 111):

⁸² Արիանոս, էջ 125: Տե՛ս նաև Ռուփոս, էջ 421:

⁸³ Ռուփոս, էջ 470, 477: Հերոդոտոսի մոտ Սիր-Դարյան համապատասխանում է Արաքս գետին (տե՛ս Հերոդոտոս, I, 201, նաև՝ Ammianus Marcellinus, XXIII, 6, 59): Ստրաբոնը գրում է, որ Օքսոս գետը բաժանում է Բակտրիանան և Սոգդիանան՝ վերջինս տեղադրելով Ամու-Դարյայի և Սիր-Դարյայի միջև (տե՛ս Տրաբոն, II, 1, 15; XI, 11, 2): Օքսոսի տակ կարելի է հասկանալ նաև Զարաֆշան գետը:

⁸⁴ Արիանոս, էջ 120: Տե՛ս նաև Ռուփոս, էջ 421:

⁸⁵ Гафуров В., Таджики, с. 77-78, 83. Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներում բակտրիացիները հարկատու ժողովուրդների թվում 15-րդ տեղում են պատկերված (տե՛ս Дандамаев М., Луконин В., Культура и экономика древнего Ирана, с. 195): Ըստ Ռուփոսի՝ բակտրիացիները պարսից բանակին տվել են 30 000 հեծյալներ (տե՛ս Ռուփոս, էջ 460):

⁸⁶ Արիանոս, էջ 125, 127, 130, 137, 151, 158: Տե՛ս նաև Ռուփոս, էջ 460, 557-558: Ստեփանոս Բյուզանդացին հիշատակում է բակտրիական Ռետիա քաղաքը (տե՛ս Пяньков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 41): Համաձայն Ստրաբոնի՝ Բակտրան կոչվել է նաև Զարիասպա (տե՛ս Տրաբոն, XI, 8, 9; 11, 2): Հույն

Հետաքրքիր են նաև Կտեսիասի տեղեկությունները բակտրիացիների և հարևան ժողովուրդների մասին: Համաձայն Կտեսիասի՝ Կյուրոս Մեծը Կամբյուսեսին նշանակում է իր հաջորդը, իսկ կրտսեր որդուն՝ Թանիոքսարկեսին՝ բակտրիացիների, քորամանների, պարթևների, կարմանների տիրակալ, իսկ ոմն Սպտիամի որդիներից մեկին նշանակում է դերբիկների, իսկ մյուսին՝ բարկանների սատրապ⁸⁷: Դերբիկները, կարմանները, քորոմանները, բորկանները, պարթևները հիշատակվում են առասպելական Նինոսի կողմից նվաճված ժողովուրդների թվում⁸⁸: Բակտրիացիները դրանց շարքում չեն նշվում և Կտեսիասի կողմից բազմիցս հիշատակվում են որպես հզոր և անկախ ժողովուրդ: Նինոսն առանձին արշավանք է կազմակերպում Բակտրիայի դեմ և համառ դիմադրությունից հետո նվաճում երկիրը՝ տիրանալով մայրաքաղաք Բակտրայի գանձերին⁸⁹:

աշխարհագետի Դարապսան, Ադրապսան (անդ XI, 11, 2; XV, 2, 10), հավանաբար, Դրապսակն է: Վերջինիս նույնանում է նաև Ամմիանոս Մարկելինոսի հիշատակած Դրեպսան (տե՛ս Ammianus Marcellinus, XXIII, 6, 59):

⁸⁷ Пьянков И., Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия, с. 93. Նշենք նաև, որ Քսենոփոնի այն տեղեկությունը, թե Կյուրոսն իր Տանաոքսարես (իմա՝ մարմնով հզոր) որդուն կարգում է մեղացիների, արմենների և կադուսիների սատրապ (տե՛ս Xenophon, Cyropaedia (with an English translation by Walter Miller), vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, 1960, vol. II, pp. 428-429), չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Տանաոքսարեսի՝ Բարդիայի տիրոջները գտնվել են Միջին Ասիայում, և Քսենոփոնը փոխել է Կտեսիասի մոտ հիշատակվող երկրների անունները (տե՛ս Пьянков И., Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана, Вестник древней истории, 1961, 4, с. 98-103, հմմտ. Дандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, с. 66): Քսերքսեսի մահից հետո նրա որդիներից մեկը՝ Հյուստասպեսը, ապստամբում է Արտաքսերքսես Ա-ի դեմ Բակտրիայում և պարտվում (տե՛ս Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, vol. II, Lipsiae, 1826, XI, 69, p. 71; Rawlinson H., The Bactrian Empire under the Greek Dynasties, Bombay, 1909, pp. 21-22; Olmstead A., History of the Persian Empire, Third impression, Chicago, 1960, p. 290; Попов А., Греко-бактрийское царство, с. 36):

⁸⁸ Пьянков И., Средняя Азия в известиях..., с. 49. Հմմտ. Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, էջ 35: Ասորեստանյան զորքերը արևելյան ուղղությամբ չեն անցել մարական շրջաններից այն կողմ (տե՛ս Дандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, с. 28-29):

⁸⁹ Пьянков И., Средняя Азия в известиях..., с. 55-61. Նիկողայոս Դամասկոսցին գրում է, որ Մեդիային հաղթելուց հետո Կյուրոս Բ-ին են ներկայանում հյուրկանների, պարթևների, սակերի, բակտրիացիների և մյուս ժողովուրդների սատրապները՝ հայտնելով իրենց իպատակությունը (տե՛ս Müller C., Fragmenta historicorum graecorum, vol. III, Parisiis, 1849, p. 406, fr. 66):

Կտեսիասի տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Բակտրիան հյուսիսում տարածվել է մինչև Թանահիս-Սիր-Դարյա գետը, իսկ արևելքում սահմանակցել է հնդիկներին՝ նրանցից բաժանված լինելով Ինդոս գետով⁹⁰:

Կտեսիասը աշխարհագրական առումով Բակտրիային ընդարձակ տարածք է հատկացնում՝ նրա կազմում ներառելով սոգդերին, գանդարիներին, դադիկներին⁹¹, այն դեպքում, երբ սոգդերը, ըստ Հերոդոտոսի, մտել են XVI սատրապության, իսկ գանդարիները և դադիկները՝ VII սատրապության կազմի մեջ⁹²:

Ի. Պյանկովը, քննելով Բակտրիայի և հարևան ժողովուրդների մասին Կտեսիասի տեղեկությունները, ենթադրում է, որ պատմիչը, թվարկելով Նինոսին ենթակա ժողովուրդներին՝ բակտրիացիներ, քորամներ (իմա՝ խորասմներ), պարթևներ, կարմաններ, դերբիկներ, բարկաններ (իմա՝ հյուրկաններ), նկատի ունի այն հանգամանքը, որ նշված ժողովուրդները վարչական միավորներ են՝ սատրապություններ, այսինքն՝ հույն հեղինակը ներկայացնում է Արտաքսերքսես Բ-ի սատրապությունների ցուցակը: Ի վերջո, ուսումնասիրողը եզրակացնում է, որ Կտեսիասի բակտրիացիները ոչ թե հենց բակտրիական ժողովուրդն է, այլ Կտեսիասին ժամանակակից բակտրիական սատրապության բնակչությունը⁹³: Ընդ որում, Ի.

⁹⁰ Пьянков И., Средняя Азия в известиях..., с. 63, 67. Տե՛ս նաև Пьянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 39. Ըստ Ստրաբոնի՝ սկյութները գտնվել են բակտրիացիներից այն կողմ և սահմանակցել են նաև հնդիկներին ու բակտրիացիներին (տե՛ս Страбон, II, 1, 17; 5, 14; XVII, 3, 24):

⁹¹ Пьянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 39-40. Ավելի ուշ Ալեքսանդր Մակեդոնացին Բակտրիայի կազմից կրկին առանձնացնում է Ինդոսից արևմուտք ընկած տարածքը, ի մեջ այդպիսի և Քարուսի հովիտը, և դարձնում առանձին սատրապություն, որը հետո կրկին միացնում է Բակտրիայի սատրապությանը (տե՛ս Արիանոս, էջ 158, 222; Ռուփոս, էջ 455): Այս սատրապությունը համապատասխանում է գանդարիների կամ պարոպամիսադների բնակության տարածքին: Պարոպամիսադները նույնացվել են պակտյուացիներին (տե՛ս Herzfeld E., The Persian Empire, p. 337):

⁹² Հերոդոտոս, III, 91; 93; VII, 64; 66:

⁹³ Пьянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 38, 40.

Պյանկովի կարծիքով, Բակտրիան եղել է թոպարքիա, որի մեջ մտնում էին բակտրիացիները, քորամները և պարթևները⁹⁴:

Ինչ վերաբերում է Այգեբրի երկրին, ապա Ի. Պյանկովն այն նույնացնում է Պտղոմեոսի Αὐγαλοί-ին⁹⁵, որը Բակտրիայից բաժանված էր սոգդերով⁹⁶: Սակայն մասնագիտական գրականության մեջ կարծիք կա, որ խոսքը Բակտրիայի մեջ մտնող Մարգիանայի մասին է⁹⁷: Ինչևէ, «բակտրիացիներից մինչև Այգեբրի» ցույց է տալիս, որ այս երկրները անմիջական հարևաններ են եղել: Եթե ինչ-որ տեղ կարծենք, որ Այգեբրի երկիրը գտնվել է Մարգիանայում, ապա Մարգիանայում ապստամբությունն արյան մեջ խեղդելուց հետո Դարեհը, հավանաբար, քաղաքական նպատակներով վարչական կացությունը տեղում ձևավորել էր նոր, հավատարիմ ցեղի, թերևս սկյութական, շուրջ⁹⁸: Չի բացառվում, որ Այգեբրի երկիրը գտնվել է XII սատրապության ծայր հյուսիսում, որտեղ սկյութական տարրի առկայությունն ակնհայտ էր:

Այսպիսով, XII և XVI սատրապությունների էթնիկական կազմի և տարածքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջիններս Աքեմենյանների կարևոր վարչական միավորներից էին, որոնք ձևավորվել էին իրանական էթնիկական տարրի հիմքի վրա:

⁹⁴ Անդ., էջ 48: Ի. Պյանկովը ենթադրում է նաև Արտաքսերքսես Բ-ի ժամանակ մարահայկական թոպարքիայի գոյության մասին (անդ., էջ 49), ինչը, մեր կարծիքով, հավանական չէ: Ելնելով մեր ուսումնասիրություններից՝ ենթադրում ենք, որ Հայաստանի սատրապությունը թոպարքիա կարող էր կազմել XVIII և XIX սատրապությունների հետ, հետևաբար, եթե ընդհանրապես հավանական է նման թոպարքիայի գոյությունը, ապա վերջինս ճիշտ կլինի անվանել հայկական թոպարքիա: Պարթևի՝ Բակտրիական թոպարքիայի կազմում գտնվելու մասին հաղորդում է Արիանոսը, երբ գրում է, որ Դարեհ Գ-ն ձերբակալվեց Բեսի կողմից վերջինիս սատրապությունում, այսինքն՝ Պարթևքում (Արիանոս, III, 21, 5; էջ 115: Հմմտ. անդ., IV, 7, 1):

⁹⁵ Claudii Ptolemaei Geographia, VI, 12, 4.

⁹⁶ Пьянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 43-44, прим. 68.

⁹⁷ St' u Sarre F., Herzfeld E., Iranische Felsreliefe, Berlin, 1910, S. 26.

⁹⁸ Հմմտ. Массон В., Древнеземледельческая культура Маргианы, с. 149; Junge J., Orthokorybantioi, Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1942, S. 1486.

**ON THE SOME PROBLEMS OF THE SATRAPIC DIVISION OF THE MIDDLE
ASIA IN THE VI-IV CENTURIES B.C.**

In the following article a few problems of the satrapic division of the Middle Asia are discussed and the clarification of which has a great importance from the point of view of studying the administrative and political division system of Achaemenid Persia. The study of the ethnical structure and the territory of the XII and XVI Satrapies shows that they are important Achaemenid administrative units, which have been developed into the base of the Iranian ethnical component.